

**A Comparative Study of the Narratives of the Massacre of the People of Tabriz
in (993 AH/1585 CE) by Ottoman Forces in Ottoman and Safavid Historical
Sources¹**

Ebrahim Mirab² | Mahboub Mahdavian³ | Hassan Mohammadi⁴

Received:2025/06/23
Accepted:2025/12/04

Abstract

One of the most bitter events during the Iran-Ottoman wars was the massacre of the people of Tabriz during the occupation of that city in 993 AH. This event has been a subject of constant debate and controversy from its occurrence to recent times. Two types of narratives are particularly relevant: those found in existing Safavid sources and those in Ottoman historical accounts. Historians have looked at this issue from their own perspectives and backgrounds, recording various reports. The term "massacre" is most emphasized and frequently used in these narratives. Different accounts, in reconstructing and representing the historical event more accurately and clearly, can reveal different aspects of what occurred. Multiple narratives of a single event naturally weaken the authority of any one account and can themselves become the focus and source of multiple interpretations. This article aims to examine and criticize the similarities and differences in the historiography of the two rival fronts by comparing and contrasting these perspectives to help better understand the event. It is expected that, while clarifying possible ambiguities, the significance of the event will be highlighted from the perspectives of both reliable and biased narratives, and the reader will gain the necessary insight into the hidden aspects of the event. The main question of this research is, "Why and how did the massacre occur?" The findings indicate that a widespread massacre took place.

Keywords: Tabriz, Massacre, Safavid, Ottoman, Historical sources.

Introduction

One of the most bitter events of the Iran-Ottoman wars was the massacre of the people of Tabriz during its occupation in 993 AH. This event has been the subject of constant debate and controversy from its occurrence to recent times. Among the various accounts, two types of narratives are particularly significant. The term "massacre" is most emphasized and frequently used in these narratives. Naturally, different narratives of a single event by narrators with different origins and motives can weaken the authority of the narrative and become a source for multiple interpretations. Therefore, comparing narratives of a single event can guide

1. DOI: 10.22051/hph.2025.49910.1785

2. P.hd Student, Department of history and Civilization of Islamic nations, Khoy.C. , Islamic Azad University, Khoy, Iran. ebrahim.mirab@iau.ac.ir

3. Assistant professor, Department of history and Civilization of Islamic nations, Khoy.C., Islamic Azad University, Khoy, Iran. (Corresponding Author) dr.m.mahdavian@iau.ir

4. Assistant professor, Department of Islamic Studies, Ur.C., Islamic Azad University, Urmia, Iran. hasan.mohammadi@iau.ac.ir

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507

historical research and help remove possible obstacles. In examining the historiography of this period, it is necessary to mention that each historical work is usually influenced by the context of its era and should be understood within that atmosphere. Therefore, we must pay attention to the fact that the atmosphere prevailing over Ottoman and Safavid society in the period under study was highly ideological. Accordingly, in the existing reports, it is evident that the sources generally have a religious character, and other elements are overshadowed by this. Some narrative differences probably stem from this. In the meantime, it is possible that some historians, influenced by this environment, may have included or omitted material in the text to justify the behavior of officials and legitimize their actions. For this reason, it is necessary to use these sources with greater caution; as the historiography of the two rival fronts may not be the only true reflection of the Tabriz event and could serve as a tool to legitimize the rulers and justify their actions. These differences themselves constitute a research issue, the answer to which can shed more light on the hidden aspects of this sensitive period in Iranian history.

Main research question: What are the approaches and attitudes of Ottoman and Safavid historians toward the subject of the article, and what are the differences and similarities in their narratives?

Hypothesis: Given the sensitivity of the subject and the political and territorial affiliations of the historians, despite some similarities, there are significant differences between Ottoman and Safavid narratives.

Methods

This historical research was conducted using a descriptive-analytical approach, given the nature of the subject. The article is based on primary and official sources. Factors such as the quality of event narration, proximity to the event in time and place, eyewitness testimony, and original reports influenced the selection of sources.

Discussion and Results

After the occupation of the city, most Ottoman sources claimed that “the people of Tabriz did not live well with the army of Islam, did not get along with them, and attacked at the right time, and martyring prominent individuals and members of the army to a high degree”. (Rahimizadeh, 1392:167). In a narrative convergence, these sources depict the people of Tabriz as the main instigators of the violence and conclude that the Ottoman army became fed up with the harassment from the people; therefore, they consider the heinous actions of the Ottoman soldiers a necessary and legal response (ibid.). In contrast, Safavid sources consider the actions of the occupying forces to religious differences and consider the justifications as mere excuses (Monshi Qomi, 1363:2/789). Ottoman chronicles report the duration and extent of the massacre as “three days and three nights” (Aali, 1059). The importance of addressing the duration of the massacre stems from the fact that a massacre of such dimensions usually requires a background and should not be considered a momentary violence or a spontaneous event. Rather, it may indicate an all-out confrontation aimed at eliminating the other party. Mustafa Ali, describing the extent of the event, writes: “The alleys and passages were impassable due to the mass of bodies of the killed (Talyqizadeh). Natanzi believes that the violence of the Romans was to such an extent that countless people of Tabriz were killed. (Afushtei, 1350: 170). Oruj Beg described the Tabriz incident as horrific and terrifying. (Bayat, 1338: 216). In any case, considering the content of the available documents, the duration reported by Ottoman sources seems plausible. During the period of the case study, it was almost impossible to accurately record the number of deaths, and

this was done based on estimates, which were prone to exaggeration. Regardless of the lack of modern census systems, along with the distortion of real statistics in favor of the origin of the parties, some Ottoman sources have entered into figures and have announced the number of deaths, according to some estimators, at around twenty thousand (Taaliqi Zadeh, G 23b). In his account, Munshi Qomi puts the number of Tabriz massacres at seven to eight thousand (Munshi Qomi, 1934: 2/789). In addition to the tragedy of the massacre, the sadness and sorrow of the event were intensified by the regrettable behavior of the Ottoman forces in violating the sanctity of the Nawamis. Taqiqzadeh explicitly addressed this issue, writing: "The Ottomans in Tabriz did not stop at killing and looting people's property; they also targeted the women, girls, and children of Tabriz, filling the tents of their residences with the lust for colorful women and young girls." (Taqiqzadeh, Tabriz, G. 2222). Confirming Taqiqzadeh's narration, Munshi Qomi writes: "... Ottoman soldiers carried infant children to the afterlife by putting their feet in their bellies and simultaneously captured seven or eight thousand people from the plains of Mahlaqa, the daughters of Saman Sima, the women of Hur Laqa, and the children of Muslims from Tabriz, buying and selling them among themselves" (Munshi Qomi, 1363: 2/789). Apart from the cases mentioned, the looting of people's property did not escape the attention of the sources. The Ottoman historian believes that the soldiers plundered the people of the city to such an extent that it was a hundred times more than what Timur had committed in his attack on Sivas! (Rahimizadeh, 157:192).

Findings and Analysis: Regardless of the actual occurrence of the event, the differences in the narratives of the Tabriz massacre should be considered more than a simple difference in details. Living in an era when the war between Iran and the Ottomans was at its peak, each side sought a narrative that would secure the interests, origin, and legitimacy of their front. However, the analysis of this event seems to be a classic example of historiography as a tool of "power" and the role of "atmosphere" in shaping historical narratives.

Conclusion

To further explain the issue of the original and early sources, which were mainly eyewitnesses to the event, the selection, similarities, and differences in the historiography of the two sides were investigated. By briefly comparing the data from Ottoman and Safavid sources, it was concluded that there was a discursive convergence between the Ottoman narratives, and these sources were often influenced by biased religious attitudes and anti-Iranian stances. This attitude was generally present in a different form in the writings of Safavid historians. The general impression is that both rival fronts, directly and indirectly, citing evidence and circumstantial evidence, firmly confirmed the fact that the massacre was carried out by Ottoman forces, but they have fundamental differences in explaining the reason for the event. Delegitimizing the enemy and legitimizing oneself is one of the main problems in the presentation of the Tabriz incident. Therefore, adopting a cautious approach to achieving deep, truth-based knowledge, it is believed that the historiography of the two rival fronts offers two directional reflections of the reality of the Tabriz massacre, rather than the reality itself. Thus, it is inferred that the historical truth does not lie entirely within either of these two narratives, but rather somewhere between and beyond them.

References

- Adraneh Li, Mohammad b. Mohammad. (1861) *Elite of Dates and News*. Calendar of the House of Ameer, Istanbul. [In Turkish]
 Afūšte-i Naṭanzī, Maḥmūd b. Hedayatollāh (1971), *Purity of Monuments in the*

Remembrance of the Last Days, edited by Ehsan Ishraqi, Tehran: Book Translation and Publishing Company.

Bayat, Oruj Bek (1959), Iranian Don Juan, translated by M. Rajab Donya. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]

Domargan. Jacques.(1969). Geographical Studies of Iran. Translated by Dr. Kazem Vadie. Chehr Publications, Tabriz, Volume 1, p. 347. [In Persian]

Haqi Ozon Charshi Li, Ismail (1991) Tehran: Kayhan Publications, translated by Iraj Nobakht. [In Persian]

Janabadi, Mirza Beg (1999), Rawdat al-Safawiyah, by Gholam Reza Tabatabaei Majd. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]

Mashkouriyān, M. T. and Jafari, A. A. (2016). Laleh Seyeds of Tabriz in the Transition to Safavid Era. History of Islam and Iran, 25(28), 247-272. doi: 10.22051/hii.2016.2219 [In Persian]

Monši-Torkaman, Eskander Beīg (2012), Tārīk-e ‘Ālam Ārāye ‘Abāsī, edited by Farid Moradi, Tehran: Negah Publishing House. [In Persian]

Motevali, A. (2016). The effective samples and concept in the area of Safavid relations relying on the text of the correspondence. History of Islam and Iran, 26(29), 187-215. doi: 10.22051/hii.2016.2225 [In Persian]

Parsa Doost, Manouchehr (2002), Shah Mohammad Khodabandeh, Tehran: Joint Stock Company Publication. [In Persian]

Parghoo, M. A. , Din Parast, V. , Karimi, A. and Mohammadi, K. (2022). Ta'likī-Zāde Mehmed Subhi Çelebi and the Capture of Tabriz (A. H. 993/A. D. 1585). Journal of History and Culture, 54(2), 47-64. doi: 10.22067/jhistory.2023.80454.1197 [In Persian]

Pechovi, Ebrahim Effendi (1866), Pechovi History, Istanbul: Amreh Press. [In Turkish]

Pourmohamadi Amlashi, N. (2009). Social and economic situation of Safavid Tabriz. History of Islam and Iran, 19(1), 1-25. doi: 10.22051/hii.2014.730 [In Persian]

Qomi, Qazi Ahmad bin Sharaf al-Din (1970), Summary of Chronicles. Edited by Ehsan Eshraqi, Tehran: Tehran University Press. [In Persian]

Rahimizadeh, Chavash (1387), Osman Pasha's Campaign to Azerbaijan and the Capture of Tabriz in: Tarikh Osman Pasha (Explanation of Ottoman Raids to the Caucasus and Azerbaijan and the Capture of Tabriz), by Y. Translated by N. Salehi. Tehran: Tahori. [In Persian]

Selaniqi, Mustafa Effendi (1281 AH), History of Selaniqi, Istanbul: Amreh Press. [In Persian]

Tahaghi Zadeh, Mohammad Sobhi Chalabi Effendi b. Mohammad Fanazi (1299). Murad Nameh or Tabriz. Istanbul: Amreh Press. [In Persian]

Taheri, Abolghasem.(1968). Historical Geography of Gilan, Mazandaran, Azerbaijan from the Perspective of Tourists. Tehran.. [In Persian]

Vāleh Isfahānī, Moḥammad Yoūsef (1933), kold-e Barīn, edited by Mir Hashem Muhaddis, Tehran: Dr. Afshar Yazdi Endowment Foundation. [In Persian]

Turkish books:

Âlî, Gelibolulu Mustafa(2019) “Künhü'l-Ahbâr”. Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu, Ankara: Salmat Basım Yayıncılık

Articles:

Atuf: Sarıççek, S. (2024). Askerî ve siyasî yönden 1585-1586 Tebriz Kuşatması. Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi, 34(2), 1-33.

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهرا (س)
سال سی و چهارم، دوره جدید، شماره ۳۴، پیاپی ۱۱۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۳
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۳۳۸-۳۱۳

مطالعه تطبیقی روایات قتل عام مردم تبریز در (۹۹۳هـ/ق/۱۰۸۵م) توسط قوای عثمانی در منابع تاریخی عثمانی و صفوی^۱

ابراهیم میراب^۲ | محبوب مهدویان^۳ | حسن محمدی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

چکیده

از اتفاقات تلخ در خلال جنگ‌های ایران و عثمانی، قتل عام مردم تبریز در دوران اشغال آن شهر در سال ۹۹۳ هـ ق بود. این واقعه از زمان وقوع تا روزگار اخیر پیوسته محل بحث و مجادله بوده است. در این بین به طور خاص دو نوع روایت مطرح است: یکی منابع موجود صفوی و دیگری منابع مورخان عثمانی. مورخان راجع به این مسئله از زاویه دید و خاستگاه خود نگریسته و گزارش‌های متنوعی را ثبت نموده‌اند. آنچه در این روایات بیشتر مورد تأکید است و بسامد بالایی دارد واژه «قتل عام» است. اخبار متفاوت در بازسازی و بازنمایی دقیق واقعه تاریخی، می‌تواند نشان‌دهنده جنبه‌های مختلف بروز آن رخدادها باشد. به طور طبیعی روایت‌های مختلف از یک واقعه واحد توسط راویان با خاستگاه و انگیزه‌های متفاوت، احتمالاً باعث تضعیف اقتدار روایت شده و خود به تنهایی می‌تواند محور و منبعی برای تأویل و تفسیرهای متعدد گردد.

این مقاله باهدف واکاوی و مقایسه نحوه بازنمایی این واقعه در منابع دو

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2025.49910.1785

۲. دانشجوی دکتری گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران.

ebrahim.mirab@iau.ac.ir

۳. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران (نویسنده مسئول).

dr.m.mahdavian@iau.ir

۴. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران.

hasan.mohammadi@iau.ac.ir

طرف درگیر، نگاشته شده است. سؤال اصلی این پژوهش این است «مورخان عثمانی و صفوی چگونه به توصیف این واقعه پرداخته‌اند و چه شباهت‌ها و تفاوت‌های بنیادینی در روایت‌های آنان وجود دارد؟» فلذا این مقاله بر آن است با قراردادن دو نوع نگاه در کفه ترازو، به بررسی و نقد شباهت‌ها و تفاوت‌های تاریخ‌نگاری بپردازد تا بدین طریق به درک و معرفت واقعه کمک کند. یافته‌های تحقیق حکایت از آن دارد که تشابهات و اختلافات تاریخ‌نگاری در روایت‌های واقعه قتل عام مردم تبریز به دست قوای عثمانی وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: تبریز، صفویان، عثمانی، قتل عام، منابع تاریخی.

مقدمه

اعلام رسمیت مذهب شیعه دوازده‌امامی در مسجد جامع شهر تبریز توسط شاه اسماعیل اول (حکومت ۹۳۰-۹۰۷هـ/ق/۱۵۲۴-۱۵۰۱م) از مهم‌ترین رویدادهای مذهبی ایران بود که همسایه غربی را در حالت تدافعی قرارداد. این مسئله باعث واکنش قهرآمیز آنان شد. آن روز عثمانیان در جهت اهداف خود با مستمسک قراردادن مذهب با دولت نوپای صفوی به تقابل پرداختند. از این رو تبریز در تحولات آتی میان دو دولت به‌عنوان سمبل یا نماد تعیین شرایط شکست یا پیروزی طرفین تلقی شده و معمولاً پیشروی عثمانیان در این مناطق به تبریز ختم و تصرف این شهر به منزله شکست کامل ایرانیان در این جبهه تلقی می‌شد. در دوران حکومت چهارمین شاه صفوی (سلطان محمد خدابنده ۹۸۵-۹۹۵هـ/ق) اختلافات خانوادگی و وضعیت نابسامان ایران (متولی، ۱۳۹۵: ۱۹۷)، دوباره همسایه غربی را به وسوسه انداخت تا با استفاده از شرایط پیش‌آمده، با زیر پا گذاشتن قرارداد صلح آماسیه (۱۵۵۵م/۹۶۲هـ/ق) به ایران هجوم آورد و تخت‌گاه قبلی صفویان را به مدت هجده سال (۹۹۳-۱۰۱۲هـ/ق/۱۵۸۵-۱۶۰۴م)، به اشغال خود در آورد (پورمحمدی املشی، ۱۳۸۸: ۷). در خلال طولانی‌ترین حضور قوای متخاصم در تبریز، قتل عام مردم این شهر به دست قوای عثمانی رخ داد.

این فاجعه انسانی در سال (۹۹۳هـ/ق/۱۵۸۵م) پس از تسلیم شهر و دریافت امان‌نامه واقع شد و از جهات مختلف از جمله مطالعات ایران و عثمانی حائز اهمیت است. قتل عام و کشتار دسته‌جمعی مردم پس از سقوط شهر، واقعیت وحشت‌آوری است که از چشم تاریخ‌نگاران و وقایع‌نویس‌ها دور نمانده است. نمایندگان تاریخ‌نگاری دو جبهه رقیب، گام‌به‌گام و به‌موازات با یکدیگر این واقعه را به تفصیل در روایات خود پوشش داده و از عینک خود به این فاجعه انسانی نگریسته و آثار استنادی گرانمایه‌ای را از خود بر جا گذاشته‌اند.

در این میان روایات عثمانی به لحاظ انتساب به جبهه مقابل، از اهمیت بالایی نسبت به مورخان ایرانی برخوردارند، چرا که علی‌رغم جایگاهشان برخی از آنان نتوانستند کشتار فجیع مردم تبریز را کتمان کنند؛ اگر چه غالباً تلاش نمودند این جنایت هولناک را به‌نحوی توجیه کنند، با این حال با صراحت لب به سخن گشوده و به این جنایت سنگین اعتراف نموده‌اند، از این جهت است که گزارش آنان جنبه استنادی و رسمی پیدا می‌کند. تطبیق روایات از یک واقعه واحد می‌تواند راهگشا در پژوهش‌های تاریخی باشد و موانع احتمالی را بر طرف سازد در بررسی تاریخ‌نگاری این دوره، ذکر این نکته ضروری است که هر اثر تاریخی معمولاً متأثر از روزگار عصر خویش است و در همان فضا قابل درک و فهم است، لذا باید به این مسئله توجه کنیم که فضای حاکم بر جامعه عثمانی و صفوی در دوره مورد پژوهش به شدت عقیدتی و ایدئولوژیکی بود.

از این رو در گزارش‌های موجود آنچه بیشتر به چشم خورد این است که این منابع عموماً صبغه دینی داشته و سایر عناصر تحت‌الشعاع این حوزه قرار داشت. برخی اختلافات روایی نیز از همین محل ناشی شده است. در این میان محتمل است، برخی مورخان تحت‌تأثیر این محیط برای توجیه رفتار صاحب‌منصبان و مشروعیت‌بخشی به اقدامات آنان و در راستای جو مذهبی، مطالبی را وارد متن کرده یا از ذکر مطالبی چشم‌پوشی کرده باشند، از این رو ضرورت دارد با احتیاط بیشتری به این منابع پرداخته شود؛ زیرا احتمال دارد تاریخ‌نگاری دو جبهه رقیب تنها بازتاب واقعی رویداد تبریز نباشد و چه‌بسا ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به حاکمان و توجیه اقدامات آن‌ها قرار گیرد. در نهایت، تنش‌های مذهبی بین دو کشور به واقعه تبریز نیز کشیده شد و به خمیرمایه اصلی روایات تبدیل گردید. این امر، بررسی و تطبیق این روایات را ضروری می‌سازد.

بررسی دقیق این روایات، نشان می‌دهد عوامل و انگیزه‌های ذکر شده برای این کشتار - اعم از دلایل سیاسی، مذهبی تا چه اندازه با یکدیگر اختلاف دارند. این اختلاف‌ها، خود مسئله‌ای پژوهشی است که پاسخ به آن می‌تواند زوایای پنهان این برهه حساس از تاریخ ایران را روشن‌تر سازد. پژوهش حاضر باهدف تطبیق و واکاوی انتقادی روایات مختلف مربوط به قتل عام سال ۹۹۳ هـ.ق در تبریز با روشی توصیفی - تحلیلی و با اتکا به منابع دست‌اول تاریخی عثمانی و صفوی، به بررسی هشت منبع تاریخی تاریخ عثمان پاشا (رساله فتح تبریز اثر رحیمی‌زاده «حریمی»)، تعلیقی‌زاده محمد صبحی چلبی (رساله تبریزیه)، مصطفی افندی سلانیکلی (تاریخ سلانیکلی)، مصطفی عالی افندی (کنه الاخبار)، احمد منشی قمی (خلاصه التواریخ)، اسکندر بیک منشی ترکمان (تاریخ عالم‌آرای عباسی)، اروج بیک بیات (دون ژوئن

ایرانی)، محمود بن هدایت‌الله افوشته‌ای نطنزی (تقاوه الآثار فی ذکر الأخیار در تاریخ صفویه) پرداخته است و انتظار می‌رود با کنار هم نهادن این روایات، به تصویری متعادل‌تر و مستندتر از این واقعه دست یابیم. روش ما در این مقاله به این ترتیب است که ابتدا محورهای تطبیق را مشخص می‌کنیم آن گاه با شرحی کوتاه خاستگاه و زمانه مورخ معرفی می‌شود، سپس بر اساس محورهای تعیین شده مقایسه و تطبیق صورت می‌گیرد. در نهایت بر پایه نتایج تطبیق، تحلیل متناسب ارائه می‌گردد.

نقد و ارزیابی منابع

این مقاله با اتکا به منابع دست‌اول و رسمی نوشته شده است. در گزینش منابع عواملی مانند کیفیت حکایت یک رویداد، نزدیکی مکانی و زمانی به واقعه، شهادت شاهدان عینی و گزارش‌های بدیع مؤثر بوده است. براین اساس آثاری به کار گرفته شده‌اند که پدیدآوران آن گاهی همراه سپاه عثمانی در تبریز حضور داشتند از جمله حریمی صاحب رساله فتح تبریز نگارش ۹۸۵-۹۹۸هـ/ق/۱۵۷۷-۱۵۹۰م با سمت کاتب نظامی و تعلیمی‌زاده محمد صبحی مؤلف رساله تبریزیه به‌عنوان وقایع‌نویس خود شاهد واقعه بودند. در این میان مورخی مانند سلانیکی هم عصر واقعه بود؛ اما در تبریز حضور نداشت. وی با استفاده از «کاغذهای مفصل و مشروح» به شرح واقعه مزبور پرداخته است.

دیگر مورخان عثمانی از جمله عالی درگذشته (۱۰۰۸هـ/ق) که تواریخ آن‌ها از مهم‌ترین منابع عثمانی قرن دهم و یازدهم به حساب می‌آید مورد توجه ویژه قرار گرفته‌اند؛ چرا که با وجود عدم حضور در تبریز به لحاظ زمانی به واقعه نزدیک‌تر بوده یا به علت دسترسی به گزارش‌ها و اسناد، با تفصیل بیشتری به واقعه تبریز پرداخته‌اند. گزینش منابع صفوی نیز همین‌گونه بوده است؛ برای مثال: منشی قمی و اسکندر بیک ترکمان هر دو در سمت منشی‌گری، هم در عصر واقعه بوده، علاوه بر مشاهدات شخصی، بنا بر مقتضیات شغل خود به اسناد و گزارش‌ها دسترسی داشته‌اند. در کنار آن‌ها نوشته‌های افوشته‌ای نطنزی، اروج بیک بیات از مورخین اصیل دوره صفویه به جهت نزدیکی به زمان وقوع واقعه و ارائه گزارش‌های مبسوط، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. به دیگر آثار مانند تاریخ پچوی، تاریخ جناب‌دی و موارد مشابه دیگری در این زمینه جهت پرداخت تفصیلی مراجعه شده است.

پیشینه پژوهش

این پژوهش از نوع تاریخی و باتوجه‌به ماهیت موضوع به شیوه توصیفی - تحلیلی

صورت گرفته است. درباره رویارویی دولت صفوی و عثمانی و اشغال تبریز پژوهش‌هایی صورت گرفته است. در تحقیقات موجود، بررسی تطبیقی روایات واقعه قتل‌عام تبریز به صورت مطالعه موردی و اختصاصی در محدوده زمانی موردنظر یافت نشد و آنچه در تحقیقات ارزشمند: آقایان نصرالله صالحی ترجمه تاریخ عثمان پاشا (۱۳۸۷) و دیگر آثار ارزشمند وی، محمدعلی پرغو و دیگران «بررسی تطبیقی روایات بازپس‌گیری تبریز (۱۴۰۲) و تعلیقی‌زاده محمد صبحی چلبی و تسخیر تبریز (۱۴۰۲)»، منوچهر پارسادوست کتاب پرارزش شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدابنده (۱۳۸۱) و دیگر پژوهشگران ترک از جمله «اوزون چارشلی» تاریخ چهارجلدی، تاریخ عثمانی (۱۳۶۸) در جلد سوم از صفحه ۵۷-۸۵ به کلیات دوره موردپژوهش اشاره داشته‌اند و برخی پایان‌نامه و رساله دانشگاهی از کشور ترکیه از جمله «Özkuzugüdenli, Bülent» (۲۰۱۴) و تاریخ تعلیقی‌زاده (۱۲۹۹هـ.ق) در این ارتباط ارائه شده است. محمد رضایی در مقاله «پیامدهای اجتماعی اشغال هیجده ساله تبریز (۱۰۱۲-۹۹۳هـ.ق/ ۱۵۸۵-۱۶۰۴م)» (۱۴۰۰)، به صورت گذرا و کوتاه در صفحه‌ای با عنوان کاهش جمعیت و افول شهرنشینی به موضوع ما اشاره کرده است، اما نگاه تفصیلی و تطبیق و مقایسه روایات با رویکرد تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری مدنظر نویسنده محترم آن نبود؛ بنابراین تمرکز تمامی پژوهش‌های انجام شده به وقایع تبریز از جنبه‌های دیگر است. به طوری که در کنار مباحث اصلی خود گذرا به این موضوع اشاراتی داشته و ورود ویژه به واقعه کشتار تبریز و تطبیق روایات موردتوجه آنان نبود.

فلذا، این مقاله به صورت اختصاصی شیوه بیان و نوع واکنش و لحن مورخان دو جبهه رقیب را در کنار هم قرار داده تا از میان روایات مختلف پازل مفقوده احتمالی آشکار شود. البته مقاله به دنبال ارائه فراروایت نیست؛ بلکه با تطبیق و مقایسه روایات، تحقیق ژرف‌نگرانه صورت می‌گیرد تا از قبل آن تشابهات و اختلافات تاریخ‌نگاری در چارچوب مفهومی مشخص شود و کلیت منحصر به فرد واقعه به دست آید، شاید با روشن شدن زوایای تاریک، صحت و سقم روایات آشکار شود.

۱. بازسازی اجمالی واقعه

منشی قمی هم عصر واقعه تبریز می‌نویسد: «در روز پنجشنبه بیست و چهار رمضان عثمان پاشا در آب‌شور (تلخه‌رود) نزول نمود و شب با احتیاط به سر برده و فردا از راه کوچه شتریان متوجه شهر تبریز شدند و چون بر سر کوچه‌بندها رسیدند، جنگ شروع شد، آن‌ها موقع شب برگشتند و صبح دوباره با توپ و بادلیج بسیار بر دیوار باغات زده و از یک جانب رخنه

کردند» (صولاق زاده، ۱۲۹۷: ۶۰۹، منشی قمی، ۱۳۶۳: ۷۸۴/۲). او در ادامه می‌افزاید: «... در این اثنا امرا و قزلباش، دریافتند که یارای مقابله با سپاه عثمانی را ندارند شب‌هنگام از معرکه دور شده به اردوی نواب گیتی‌ستان ملحق شدند و تبریزیان چون حال بدین منوال مشاهده نمودند از قزلباش بالکلیه مایوس گشته و یقین کردند که مددی به ایشان نمی‌رسد» (منشی قمی، همان). مورخ عثمانی تعلیقی‌زاده در ارتباط با دشواری‌های ورود به تبریز گفتار خود را چنین آغاز می‌کند: «... عساکر منصوره وارد داخل شهر شده شروع به جنگ کردند. در حین ورود زنان و فرزندان و پیران تبریز بر بام‌ها آمده و به‌صورت استهزاء عثمانی‌ها را ناسزا می‌گفتند، او در ادامه گزارش خود می‌افزاید جواب این طعنه‌زدن‌ها با توپ داده شد و هر ابنیه و افنیه‌ای که گلوله توپ بدان اصابت کرد، تارومار و ویران شد و هر جسم دوزخی که بدان برخورد کرد همچون کوره آتش پیران گشت و از جامه حیات عریان گردید». «پرغو، ولی دین‌پرست، کریمی و محمدی، ۱۴۰۱».

پس از سقوط شهر نمایندگان تاریخ‌نگاری عثمانی تأکید بر اظهار اطاعت و انقیاد تبریزیان دارند؛ ولی مورخین صفوی بر این اعتقادند که عثمانیان بر حسب تجربیات گذشته از روحیات و دلاوری‌های اهل تبریز آشنا بودند؛ از این رو راه احتیاط را پیش گرفتند. آن‌ها به این نتیجه رسیده بودند که در مصاف با تبریزیان چاره‌ای جز دادن امان‌نامه و پرهیز از خشونت ندارند. در ایام تسلط قوای عثمانی بر شهر، رحیمی‌زاده بر این باور است: «اهل تبریز با لشکر اسلام حسن زندگانی نکرده و نجوشیدند» (رحیمی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۵۷، ۱۹۲؛ ÖZTUNA, 1965:10-20; Sarıççek, 2024: 31). قوای متخاصم به‌منظور حضور طولانی‌مدت در این شهر بر اساس سنت‌های عثمانی اقدام به ساخت قلعه‌ای مستحکم نموده و نیروها و ادوات خود را در آن جای دادند (جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۶۳۳-۶۳۴؛ ایتسکوتیس، ۱۳۷۷: ۲۱۵؛ سلانیک، ۱۳۸۹: ۲۷۹). در اثنای ساخت قلعه برخی جوانان شب‌ها به تیغ جرئت خون رومیان را ریخته و اجساد را مخفی می‌کردند. به اعتقاد منابع، سپاه عثمانی از این وضع به ستوه آمده و چاره‌ای جز انتقام نداشتند و واقعه قتل عام اتفاق افتاد (رحیمی‌زاده، همان؛ منشی قمی، ۱۳۶۳: ۷۸۹/۲).

۲. بررسی و تطبیق روایات

به طور طبیعی بررسی و مقایسه منابع تاریخی و شیوه تاریخ‌نگاری هر مورخی بدون توجه به خاستگاه و زمانه‌ای که در آن رشد و نمو یافته در آن محیط به ارائه دیدگاه‌ها و خلق آثار پرداخته کاری عبث و بیهوده است، فلذا در این پژوهش ابتدا به‌اختصار خاستگاه، جایگاه شغلی و مذهب راوی معرفی می‌شوند؛ سپس آثار او، دیدگاه‌ها و شیوه تاریخ‌نگاری و انطباق

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۳۲۳

آن با واقعه تبریز بررسی می‌گردد. برای حصول نتیجه بهتر ابتدا محورهای تطبیق که عبارت‌اند از ۱- علل و توجیهات قتل عام ۲- مدت‌زمان و گستره قتل عام ۳- تعداد کشته‌شدگان ۴- رفتار با مردم تبریز و غارت اموال مردم را مشخص نموده، سپس هر رویداد به طور مجزا مقایسه و تطبیق می‌شود.

مصطفی افندی سلانیکلی (۹۴۰هـ.ق - ۱۰۰۸هـ.ق)

صاحب **تاریخ سلانیکلی** یکی از مورخان مهم عثمانی هم‌عصر واقعه تبریز بود. وی متولد شهر سلانیک (یونان امروزی) و با شغل کارمند و دیوان‌سالار در خدمت دستگاه حاکمه عثمانی بود. او به اقتضای شغلش به اطلاعات دربار دسترسی داشته و از امکانات دربار برای تألیف آثار خود سود جسته است. مذهب وی اهل سنت بوده و سبک روایت او مانند وقایع‌نگار روزنامه است و روش او در تاریخ‌نگاری رویکرد تحلیلی است.

تعلیمی‌زاده محمد صبحی چلبی (حدود ۹۴۷هـ.ق - ۱۰۰۸هـ.ق)

مورخ و شاعر دیوانی برجسته در دوران سلطان مراد سوم است. او به دلیل نوشتن دقیق تاریخ (**رساله تبریزیه**) به‌ویژه جنگ‌های بین ایران و عثمانی شهرت دارد. وی سمت‌های مهمی در دستگاه دولتی داشت و یکی از منشیان ویژه سلطان مراد سوم بود، این موقعیت به او اجازه می‌داد تا در مرکز قدرت باشد و رویدادها را از نزدیک دنبال کند. تاریخ او واقعه تبریز را پوشش می‌دهد. او برای تحریر تاریخ خود همراه سپاه عثمانی حرکت می‌کرد. براین‌اساس گزارش‌های او عمدتاً بر پایه مشاهدات مستقیم و اسناد میدانی است و مورخان بعدی از تاریخ او بهره برده‌اند.

مصطفی عالی افندی (۹۴۷هـ.ق؟ - ۱۰۰۸هـ.ق)

او در دوره سلطان مراد سوم (۹۸۲هـ.ق - ۱۰۰۳هـ.ق) منشی دیوان بود و هم‌عصر واقعه تبریز بوده و در **کنه الاخبار** واقعه قتل عام را پوشش داده است. در دوره‌های مختلف، قاضی شهرهای قاهره، دمشق، مکه و بغداد بود. تاریخ او به دلیل سبک ادبی دقیقش بسیار مورد توجه بوده است. وی از ارکان تاریخ‌نگاری عثمانی به‌شمار می‌رود. به نظر می‌رسد روایت وی جزئی‌نگرانه است و واقعه تبریز با جزئیات بیشتری آمده است. از ویژگی روایت او این است که در نگاه او شیعه باطل و اهل سنت حقیقت است.

ابراهیم رحیمی زاده چاوش (حریمی) (درگذشته ۹۹۸هـ.ق)

از تاریخ تولد وی اطلاعی در دست نیست. وی از کاتبان برجسته دربار عثمانی در سده دهم هجری قمری بود. اهمیت تاریخ وی (رساله فتح تبریز) در این است که خود او به همراه سپاه عثمانی در تبریز حضور داشت و بدین جهت روایت او از ارزش تاریخی بالایی برخوردار است. تاریخ فتح تبریز با نثری بسیار ساده نوشته شده است. مذهب وی سنی و شخصیت مورد وثوق عثمان پاشا سردار عثمانی بود. بنا به اظهار خودش از آغاز حرکت اردوی عثمانی از استانبول به مرزهای ایران، به عثمان پاشا، فاتح تبریز، ملحق شد.

قاضی احمد منشی قمی مشهور به «میر منشی» (۱۰۱۵-۹۵۳هـ.ق)

ادیب، نویسنده، تاریخ نگار شیعه در عهد صفوی است. او باتوجه به اشتغال در رشته های مختلف دیوانی توانسته است حوادث زمان خویش را با نوعی بصیرت و استقلال بنویسد. مهم ترین اثر قاضی احمد که از اعتبار ویژه ای برخوردار است، کتابی به نام «خلاصه التواریخ» است. اهمیت تاریخ او در این است که منبع دست اول از وقایع هم عصر رویداد بود. او دیدگاه یک دیوان سالار و قاضی را نسبت به وقایع نشان می دهد. سبک نگارش وی نسبتاً پیچیده است. وی برای توصیف وقایع از آیات قرآن و احادیث امامان معصوم و شعر استفاده می کند. تاریخ او منبع کلیدی در سده دهم به شمار می رود.

اسکندر بیک منشی ترکمان فراهی اصفهانی (۹۴۸-۱۰۴۳هـ.ق)

اسکندر بیک منشی ترکمان فراهی، مورخ، منشی، ادیب و شاعر نامدار عصر صفویه بوده است. وی در سال ۹۴۸هـ.ق متولد شده و در سال ۱۰۴۳هـ.ق درگذشت. تاریخ عالم آرای عباسی اثر مشهور او است. تاریخ وی یکی از جامع ترین و معتبرترین منابع برای مطالعه تاریخ ایران در دوره صفویه است. او به عنوان منشی و ادیب در خدمت دربار شاه عباس بود. سبک ادبی وی منشیانه با نثری مصنوع و پرتکلف است که در آن زمان مرسوم بود. رویکرد او طبیعتاً با یک دید مثبت و جانب دارانه نسبت به صفویان نوشته شده است.

اروج بیک بیات و چنان که بعدها خوانده شد دون خوان ایران (۱۵۶۰-۱۶۰۵م)

وی از اعضای هیئتی ایرانی بود که به فرمان شاه عباس یکم (حکومت ۹۹۶هـ.ق - ۱۰۳۸هـ.ق) به سرپرستی حسینعلی بیگ برای تحکیم روابط به اروپا رفتند. او در اروپا تغییر دین داد و به آیین مسیحیت گروید. کتاب وی *دون ژوان ایرانی* خاطرات شخصی او است و اطلاعات

ارزشمندی در این موضوع ارائه می‌دهد. سبک روایی وی برخلاف متون رسمی، بسیار صریح و انتقادی است. دوره صفویان به‌خصوص بخش مربوط به دوران شاه محمد خدابنده و شاه‌عباس که مؤلف و پدرش خود در بسیاری از حوادث آن شرکت داشته‌اند، به تفصیل نوشته شده است و اطلاعات گران‌بهایی در آن یافت می‌شود.

محمود بن هدایت‌الله افوشته‌ای نطنزی (۹۳۸-۱۰۰۸هـ.ق)

از شعرا و فضلاء دوران شاه‌عباس اول صفوی است. محمود بن هدایت‌الله افوشته‌ای نطنزی (متولد حدود: ۹۳۸-افوشه نطنز)، مورخ، شاعر و از فضلاء دوران شاه‌عباس اول صفوی. از آثار او کتاب *نقاوة الآثار فی ذکر الأخیار* در تاریخ صفویه، از واپسین ایام زندگانی شاه‌تیماسب اول تا یازدهمین سال پادشاهی شاه‌عباس اول (۱۰۰۷ هجری قمری) است. کتاب او به‌عنوان منبعی دست‌اول، تاریخ میانی دوره صفویه را پوشش می‌دهد. نثر وی نسبتاً ساده و روان است. نزدیکی او به دربار و نگاهش گزارش‌هایش را متمایز کرده است.

علل و توجیحات قتل عام

باتوجه به مطالب پیش‌گفته، اختلافات مذهبی مهم‌ترین بستر توجیه‌گری بود، عثمانیان خود را مدافع جهانی سنت و صفویان را شیعیان بدعت‌گذار می‌دانستند. در این فضا هر گونه خشونت علیه مردم شهر شیعه‌نشین نه تنها جنایت محسوب نمی‌شد؛ بلکه می‌توانست به‌عنوان جنگ علیه کفار جلوه داده شود، فلذا محتمل است نقل روایت در چنین فضایی با سانسور خودخواسته و توجیه همراه باشد و منابع عثمانی از هر منفذی در صدد توجیه اقدامات هولناک باشند. با این پیش‌فرض، رحیمی‌زاده در ایام تسلط قوای عثمانی بر شهر، بر این باور بود: «... اهل تبریز با لشکر اسلام حسن زندگانی نکرده و نجوشیده و در فرصت مناسب هجوم آورده و افراد برجسته و افرادی از سپاه را به درجه رفیع شهادت نایل می‌آوردند. از نظر او پیروزی ناچیزی که نصیب دشمن دین و گروه ضالین شد، موجب شادی سرور مردم تبریز گشت. آن‌ها پس از آن هرگاه عساکر روم را تنها می‌یافتند، آن‌ها را لخت و عریان می‌کردند یا می‌کشتند» (رحیمی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۶۷). سلانیکی نیز در تأیید روایت حریمی می‌نویسد: «... بعضی از ملاعین برای اخذ انتقام از طایفه عسگری هر کسی را که تنها می‌یافتند، می‌کشتند» (سلانیکی، ۱۳۸۹: ۹۸). پچوی با تأیید روایات حریمی و سلانیکی در روایتی مشابه و معطوف به مطالب تکراری پیشین علت کشتار اهل تبریز را کشته‌شدن سربازان عثمانی در یک حمام می‌داند (پچوی، ۱۲۸۳: ۹۸/۲). منابع عثمانی در یک همگرایی روایی به این نتیجه می‌رسند که سپاه

عثمانی از این رفتار اهالی به ستوه آمده بودند (رحیمی زاده، همان).

به موازات منابع عثمانی، مورخین صفوی با لحنی مشترک به موضوع پرداخته‌اند، از جمله اروج بیک عنوان می‌کند: یک تیره‌روزی بسیار بی‌رحمانه و وخیم روی داد. به این ترتیب که جوانان تبریزی در وقت مناسب بعضی از ینی‌چریان را در مأوای خویش می‌کشتند؛ از این رو وقتی اجساد سربازان عثمانی در یکی از محلات شهر پیدا شد، عثمان پاشا مجدداً فرمان قتل و غارت شومی داد (بیات، ۱۳۳۸: ۲۱۵). نطنزی نیز با تأیید گزارش اروج بیک می‌نویسد: «جوانان توانای تبریزی در خفا و محل‌های خلوت جمع‌کنندگی از رومیان را به خاک سپردند» (افوشته‌ای، ۱۳۵۰: ۱۷۰). واله اصفهانی نیز خبر را بر این منوال آورده است: تبریزیان شب‌ها به تیغ جرئت خون رومیان را می‌ریزند و بر قلعه در حال احداث رفته آنچه رومیان به‌روز کار کرده باشند، به شب ویران می‌کنند و در جایی دیگر می‌افزاید در اثنای ساخت قلعه اهل تبریز بسیاری از عثمانیان را روانه درکات جهنم سفر می‌کردند (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۷۱۸).

منشی ترکمان روایت کشتار تبریز را از جنبه دیگر تأیید کرده و می‌نویسد: «... عثمان پاشا پس از شنیدن خبر تحرکات اهل تبریز بر ضد عثمانیان، شعله غضب افروخته به ترکی گفته بود که: «تبریز عجب فرسه‌لو طایفه دوترلر» یعنی اهل تبریز طایفه فتنه‌انگیز و کشتنی‌اند، در ادامه با توصیف حالات وی می‌افزاید: آثار عصیان و طغیان از بشره ایشان هوداست. این حکم به امضا حکم قضا از عثمان پاشا صدور یافت. رومیان به مجرد شنیدن آن کلمه با تیغ‌های کشیده به شهر ریخته و شروع به سرافشانی کردند» (منشی ترکمان، ۱۳۹۰: ۱/۳۸۱).

از مفهوم روایات آنچه در این میان محرز است، این است که عده‌ای در تبریز درک درستی از حساسیت و بدفرجامی حاکم بر شرایط را نداشتند، از این رو به اقدامات ایذایی دست می‌زدند. اروج بیک با تحلیلی در این زمینه، این افراد را، اعمال، اجامر و اوباش می‌داند و در ادامه آن‌ها را باعث‌وبانی فلاکت، قتل عام و ویرانی شهر می‌داند (بیات، ۱۳۳۸: ۲۱۶). پیرو تحلیل اروج بیک، واله اصفهانی نیز معتقد است: «از این راه ابواب گونه‌گون بلایا و محن بر روی آن خطه طرب انگیزه گشود و آن حکم بیجا با همدستی فرمان قضا در تبریز کارساز شد و رومیان با تیغ‌های آخته به شهر تاختند و خانه‌ها خراب شد و دود از دودمان بر آمد و فریاد و فغان نساء و صبیان به گوش آسمان‌ها رسید و نوامیس شهر به دست رومیان افتاد» (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۷۱۸).

منشی قمی در روایت مشابه بر این باور است: اقدامات پراکنده اهل تبریز چنان مهلک بود عثمان پاشا از وقوع این حالات و شکستی چنین به‌غایت مضطر و پریشان‌کشته، چون چاره‌ای نداشت با خود قرارداد انتقام آن را از جماعت تبریز بگیرد. روز دیگر حکم قتل عام و غارت و

یغمای تبریزیان فرمود. اینجا تا حدودی یکی از زوایای علل و عوامل کشتار گسترده مردم شهر مشخص می‌شود. حال پرسش دیگر از آنجا ناشی می‌شود که آیا اقدامات گروهی در تبریز می‌تواند علل و اسباب چنین اقدامی هولناکی باشد؟ اما آنچه در اینجا گفتنی است، نظرات متفاوت در این زمینه است که می‌تواند تا حدودی راهگشای جواب این سؤال باشد. در این باب اسکندر بیک اعتقاد دارد که این‌ها جنبه‌های ظاهری بوده عَقلاً و مردم صاحب‌خرد از روز اول می‌دانستند که رومیه کینه اهل تبریز را در دل دارند و به جهت مغایرت مذهب با ایشان نمی‌آمیزند (منشی ترکمان، ۱۳۹۰: ۳۸۱/۱، فلسفی، ۱۳۴۷: ۸۸) بر اساس روایت سلانیکلی، سربازان عثمانی در تبریز معتقد بودند، این قوم (اهل تبریز) باید قتل‌عام شوند و الا مطیع نشده قائل به حق نخواهند شد. وی قبلاً پیش‌بینی کرده بود هر لحظه احتمال کشتار در تبریز وجود دارد (همان). حال اگر برخی روایات صریح عثمانی را ملاک کار خود قرار دهیم، مابقی مطالب در توجیه قتل‌عام، مغلطه‌ای بیش نیست.

با بررسی و مقایسه اجمالی داده‌های منابع عثمانی و صفوی چنین استنباط شد:

بین روایات عثمانی همگرایی گفتمانی وجود داشته و این منابع غالباً از نگرش‌های مذهبی جانب‌دارانه از جمله اعتقاد به رفض و الحاد مصون نبودند، البته عموماً این نگرش به شکلی دیگر در نوشته‌های مورخان صفوی نیز رؤیت می‌شود. نکته‌ای که اینجا حایز اهمیت است، اینکه لحن بیان دو طرف با همدیگر متفاوت و در بیشتر جهات متناقض است. برای نمونه منابع عثمانی بر دو نکته تأکید دارند: اول اینکه که اهالی تبریز با قوای عثمانی نجوشیده و حسن رفتار نکردند، دوم اقدامات ایذایی مردم را محرک اصلی خشونت جلوه می‌دهند. آن‌ها در این راستا با جدیت در تلاش‌اند عثمان پاشا را از عاملیت کشتار تبرئه کنند. در مقابل منابع صفوی اقدامات قوای اشغالگر را ناشی از مغایرت در مذهب دانسته و توجیحات در این زمینه را بهانه‌ای بیش نمی‌دانند و متفق‌القول بر این نکته تأکید دارند. دستور قتل‌عام از طرف شخص فرماندهی عالی عثمانی صادر شده است.

مدت‌زمان و گستره قتل‌عام

اهمیت پرداختن به این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که یک کشتار با چنین ابعادی معمولاً نیاز به پیش زمینه دارد و نباید آن را یک خشونت لحظه‌ای یا یک اقدام خودجوش تلقی کرد؛ بلکه می‌تواند نشانه یک تقابل همه‌جانبه باهدف از میان برداشتن طرف مقابل باشد، فلذا مدت‌زمان کشتار (سه روز و سه شب) می‌تواند شاهد قدرتمندی برای اثبات این فرضیه باشد. به طور طبیعی طولانی‌بودن واقعه مستقیماً بر تعداد کشته‌ها تأثیر می‌گذارد، به طور یک خشونت

کوتاه مدت و آنی ممکن است ده‌ها قربانی داشته باشد، درحالی‌که در یک حادثه طولانی آمار می‌تواند زیاد باشد. علی‌ایه‌الحال شناسایی مقیاس گستردگی واقعه تبریز می‌تواند به درک عمق فاجعه کمک کند. در کنار تمرکز به مدت زمانه واقعه باید به این نکته هم توجه کرد که یک کشتار بزرگ نمی‌تواند بدون پشتوانه قوی باشد؛ بنابراین بررسی ابعاد آن ضمن آنکه به تعیین مسئولیت عامل یا عاملان اصلی آن کمک می‌کند. درعین حال به خواننده امکان می‌دهد تا شرایط موجود را بهتر درک کند.

با این پیش‌زمینه، مصطفی عالی در روایت خود چنین آورده است: به سردار عثمانی (عثمان پاشا) فی الحال آتش غضب او اشتعال یافت و با دستور «بر این تیغ‌ها برانید» عموم لشکر را رخصت کشتار داد. سپس عموم عساکر گروه‌گروه سوار شدند و رو به جانب شهر نهادند. وی مدت کشتار «سه روز و سه شب» می‌داند (Âîf, 2019: 1059)، عالی در ادامه با بیان شدت عمل ازینگیچرها می‌نویسد: مردم در این مدت از دم تیغ گذشتند و بسیاری از اهل و عورات و اطفال تبریز هلاک شدند (Ibid). تعلیقی‌زاده نیز به تبعیت از عالی، با استفاده از اصطلاحات رایج ضد شیعی آن دوره، بیماری و ناتوانی عثمان پاشا را به این سرکشی دخالت می‌دهد. او در ادامه با بیان روایتی عجیب که بیشتر به داستان شباهت دارد، چنین می‌نویسد: «... در میانه پل صاحب آباد ناگهان پیری نورانی، فصیح‌المقال، صبح‌الجمال، هوش‌انتما، روحانی‌محربر، سروش‌سیمما، دلپسند‌منظر و باتدبیر در ذی‌موحدین و سیمای صالحین بر پا خواست همچون فلک دوآر سه بار دور زد و در هر دور با ادای صریح و صدای صحیح شهنقه «تبریزلو قتل‌عام» زد سپس همچون جان از دیده نهان و همچون لب دلبران ناپیدا شد. سپس غزاه خون‌فشان همچون بلای ناگهانی و قضای آسمانی در دقیقه‌ای چندین هزار از رعایای «قزلباش شرع تراش» را با سلاح شرع تراشیدند» (تعلیقی‌زاده، گ ۲۳ الف). از طرز بیان و ارائه شعر می‌توان فهمید که راوی آن فردی متعصب در مذهب خود است. مضمون شعر بدین معنی است (اقتضائات عالم هستی چنین مقرر شد، هیچ اثری از شیعیان در این دنیا نماند) (تعلیقی‌زاده، همان).

اقتضا اتدی سـرای اعالسـی قالمیه رافضی بو دنیاده

عالی در ادامه با بیان شدت عمل ازینگیچرها می‌نویسد: مردم در این مدت از دم تیغ گذشتند و بسیاری از اهل و عورات و اطفال تبریز هلاک شدند (Âîf, 2019: 1059). تعلیقی‌زاده در محلی دیگر به توصیف شهر در روز واقعه پرداخته و در این باره می‌نویسد: کوچه و گذرها از انبوه اجساد کشته‌شدگان غیرقابل عبور شده بود، طوری‌که با سنگ‌وکلوخ تشخیص داده نمی‌شد (تعلیقی‌زاده، همان). ابراهیم پجوی در جلد دوم کتاب خود ضمن تأیید

روایت عالی به‌وضوح دستور قتل‌عام را متوجه سردار عثمانی نموده و بر این جنایت صحه گذاشته و می‌نویسد: قتل‌عام شروع شد. سادات، بزرگان، تجار و اهل صنعت به مدت سه شبانه‌روز از تیغ گذشتند (پچوی، ۱۲۸۳: ۹۸/۲). مینورسکی نویسنده تاریخ تبریز هم به این نتیجه رسیده که کشتار سه روز است (مینورسکی، ۱۳۳۷: ۵۲). سلانیکی با اجتناب از ارائه جزئیات به این جمله بسنده می‌کند: «سربازان عثمانی داخل شهر شده و عقده‌های خود را بر سر مردم بی‌دفاع شهر خالی کردند» و به‌سادگی از کنار این واقعه فجیع رد می‌شود. به دلایلی که قبلاً اشاره شد منابع عثمانی به‌ندرت به جزئیات واقعه ورود می‌کنند، شاید دلایلی مختلفی از جمله از روی سرافکنندگی یا مهجوری‌ات باشد (سلانیکی، ۱۳۸۹: ۲۸۱). در مقابل منابع صفوی با تفصیل ابعاد واقعه را تحت پوشش داده‌اند، از جمله نظری معتقد است: خشونت رومیان به حدی بود که خلقی بی‌عدد از اهالی تبریز قتل‌عام شدند (افوشته‌ای، ۱۳۵۰: ۱۷۰). اروج بیک واقعه تبریز را هولناک و وحشت‌آور توصیف کرده است (بیات، ۱۳۳۸: ۲۱۶).

با بررسی و مقایسه اجمالی داده‌های منابع عثمانی و صفوی چنین استنباط شد:

منابع عثمانی ضمن جانب‌داری از خاستگاه خود، عموماً بر این باورند مدت کشتار تبریز به مدت سه روز و سه شب انجام شده است. در منابع صفوی گزارشی مبنی بر مدت‌زمان کشتار مشاهده نشد؛ ولی با توجه به فحواي مستندات موجود، مدت‌زمان گزارش شده منابع عثمانی محتمل به نظر می‌رسد.

رفتار با مردم و غارت شهر

موقعیت استراتژیکی شهر تبریز در کنار رقابت‌های مذهبی چرخه‌ای از کینه و انتقام‌جویی پدید می‌آورد و مردم از این موضوع آگاه بودند؛ زیرا در زمان یورش قوای عثمانی، اندیشه تمام مردم این بود که لشکر بیگانه مبادا قتل‌عام کند (مشکوریان و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۶۵). عثمانیان برای دستیابی به اهداف خود به تکفیر شیعیان تمسک جستند. این نگاه اعمال خشونت را در ذهن برخی از فرماندهان و سربازان توجیه کرده و گاهی اوقات به‌عنوان جهاد علیه کفار جلوه داده می‌شد. حضور هزاران نیروی ناهمگون در کنار طمع به ثروت شهر اشغال شده می‌توانست به‌سرعت به موجی از خشونت و غارت بی‌ضابطه تبدیل شود و مهار آن غیرممکن شود. در چنین فضایی احتمال دارد مورخ برای نشان‌دادن مصائب متوسل به غلو شود. نمایش خشونت دشمن می‌توانست مردم را در مقابل آنان متحد کند و مشروعیت حکومت را به‌عنوان مدافع ایران و تشیع تقویت کند، فلذا طبیعی است منابع رسمی تمایل داشته باشند ابعاد فاجعه را جهت‌دار نشان بدهند. در دوره موردپژوهش علاوه بر غارت و چپاول دارایی‌های مردم، هتک

حرمت و خشونت جنسی علیه زنان می‌توانست به‌عنوان یک سلاح برای تحقیر مردان تبریز و شکستن روحیه جامعه و نشان‌دادن سلطه کامل فاتحان به کار رود. چه‌بسا انگیزه و محرک اصلی ادامه جنگ می‌توانست ارتکاب چنین اعمالی باشد. این احتمال هم وجود دارد که خشونت سربازان عثمانی می‌توانست به‌عنوان دریچه‌ای برای تخلیه فشارهای شدید روانی آنان عمل کند. در این ارتباط روایات متنوعی در دست است، رحیمی‌زاده در ارتباط با غارت تبریز به دست سپاه عثمانی به‌طور صریح آورده است: مردم دارایی و زنان و فرزندان خود را در چاه‌ها مخفی کرده بودند؛ ولی لشکر از سحرگاه دست به هجوم همه‌جانبه زده و اموال، اسباب و دارایی‌های مردم شهر را چنان مورد غارت و چپاول قرار دادند که صد مرتبه از عملی بود که تیمور در حمله به سیواس مرتکب شده بود! (رحیمی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۵۷) بر اساس روایت تعلیقی‌زاده تبریز چنان غارت شد نه‌تنها اعیان و شرفا به‌حظ اوفی رسیدند، بلکه اراذل و اوباش و فرومایگان سپاه عثمانی هم صاحب گنج شایگان شدند و کیسه، کیسه لعل و یاقوت و جواهر ثمین به چنگ آورده شد و چندین شخص نادان که الف نمی‌دانستند، کتاب‌های فاخر که با خط استاد خندان نگاشته شده و نایاب بود، صاحب شدند. منابع صفوی نیز با تفصیل به موضوع غارت تبریز پرداخته و بر این باورند عثمان پاشا در بدو ورود به غارت عمومی مردم آن شهر را داد (Özkuzugüdenli, 2005; 11; Sarıçiçek, 2024: 11; تعلیقی‌زاده، ۱۲۹۹: گ ۲۰ ب).

مصائب تبریز به‌غیر از منابع یاد شده از دید محققان اروپایی هم دور نمانده است، از جمله ژاک دومرگان محقق فرانسوی به نقل از فصل نهم کتاب *زینت المجالس* که در تاریخ ۱۰۰۴هـ ق نگارش یافته است با پرداختن به عمق فجایع تبریز می‌نویسد: «تبریز که در سال ۹۹۳هـ ق اشغال شد، مردم آن شهر مغلوب سخت‌ترین یوغ بندگی را بر گردن دارند» (دومرگان، ۱۳۴۸: ۳۴۷/۱). در کنار روایات مربوط به کشتار مردم آنچه که بر اندوه وقایع تبریز افزوده، رفتار تأسف بار قوای عثمانی در هتک حرمت نوامیس است. علاوه بر منابع صفوی، برخی مورخین عثمانی از روی سرافکنندگی و شرمساری، این وقایع وحشتناک و خوف‌آور را روایت نموده‌اند. از جمله: تعلیقی‌زاده به‌صراحت به این موضوع پرداخته و می‌نویسد: «عثمانیان در تبریز به قتل و غارت اموال مردم اکتفا نکرده به سراغ زنان و دختران و اطفال اهل تبریز رفته و چادرهای محل سکونتشان را از دختران نو خیز مهرانگیز و زنان عشوه زنان رنگ‌آمیز مملو نمودند» (تعلیقی‌زاده، ۱۲۹۹: گ ۲۲ ب).

پچوی در دومین کشتار مردم تبریز در حین اشغال شهر، در جلد دوم تاریخ خود در ضمن نکوهش سردار عثمانی بر این باور است: «... انتقام اشقیای تبریز برای حفظ ناموس سلطنت،

جای بحث نیست. ولی این همه اهانت به زنان با ناموس و عائله مردم و رخصت زنا، برای کسانی که ذره‌ای ایمان در دلشان هست، قابل قبول نبوده و جایز نمی‌باشد.» (پچوی، ۱۲۸۳: ۱۱۵-۱۲۰). منشی قمی با تایید روایت تعلیقی‌زاده می‌نویسد: «... عساکر عثمانی اطفال شیرخوار را پای در شکم نهاده به عالم آخرت رسانیدند و موازی هفت هشت هزار نفر از ساده رخا مه‌لقا و دختران سمن سیما و زنان حور لقا و اطفال مسلمانان از تبریزیان را اسیر نموده در میانه یکدیگر خرید و فروخت نمودند» (منشی قمی، ۱۳۶۳: ۷۸۹/۲). اروج بیک در توصیف این واقعه می‌نویسد: «... در این شهر از امور وحشت‌آور و هولناک وقایعی رخ داد که سابقاً هیچ ملتی سبع و درنده‌خویی به ارتکاب آن دست نزده بود» (بیات، ۱۳۳۸: ۲۱۶).

واله اصفهانی در این باره می‌نویسد: «... دود از دودمان بر آمد و فریاد و فغان نساء و صبیان به گوش آسمان‌ها رسید و نوامیس شهر به دست رومیان افتاد» (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۷۱۸). اسکندر بیک نیز در تأیید روایات اشاره شده آورده است: «... این حکم به امضا حکم قضا از عثمان پاشا صدور یافت رومیان به مجرد شنیدن آن کلمه با تیغ‌های کشیده به شهر ریخته و شروع به سرفشانی کردند. رومیه در بیرون هرکس را دیدند به قتل رسانیدند و شروع در خانه‌ها کرده به هر خانه راه یافتند. مردان را طعمه شمشیر بلا ساخته، اموال و اسباب را نهب و غارت نموده‌اند. فریاد و فغان اطفال و عورات به فلک اثر رسیده بود» (منشی ترکمان، ۱۳۹۰: ۳۸۱/۱). تعلیقی‌زاده دیگر مورخ عثمانی گزارش خود را چنین به پایان می‌رساند: «... نه بر طفل ترحم شد نه بر پیر، شرم و آرم و هیچ کس را نتوانست که بگوید: چرا و به چه جرمی؟» (تعلیقی‌زاده، همان).

با بررسی و مقایسه اجمالی داده‌های منابع عثمانی و صفوی چنین استنباط شد: منابع دو طرف در ترسیم فضای واقعه به موازات همدیگر حرکت کرده؛ ولی در بیان واقعه تفاوت‌های بنیادی با هم دارند. برای نمونه منابع عثمانی معتقدند که اقدامات خشن سربازان خودسرانه بود؛ ولی عموم منابع صفوی بر این باورند خشونت‌ها سازمان‌یافته و ناشی از انگیزه‌های مذهبی بود. علاوه بر آن منابع عثمانی ناخواسته با تأیید غارت گسترده و هتک حرمت به نوامیس شهر به دست سربازان عثمانی به ادعاهای منابع صفوی در این باب صحنه گذاشته و تصویری روشن از حال‌وروز مردم شهر مغلوب که اسیر پنجه استیلا شده‌اند ارائه می‌دهند. نکته‌ای دیگر که در روایات منابع عثمانی تازگی داشت این است که برخی از آنان از جمله تعلیقی‌زاده با مردم شهر همدردی کرده و ظلم و تعدی سربازان را گوشزد می‌کند.

تعداد کشته‌شدگان

در دوره موردپژوهش، ثبت دقیق تعداد کشته‌ها تقریباً غیرممکن بود و این کار بر اساس

تخمین انجام می‌شد که خود مستعد خطایا اغراق بود. صرف‌نظر از نبود سیستم‌های مدرن سرشماری در کنار تحریف آمار واقعی به نفع خاستگاه طرفین، در چنین فضایی ذکر عددی بزرگ‌تر توسط منابع صفوی می‌توانست نماد ظلم فاجعه‌بار قوای عثمانی باشد (متولی، ۱۳۹۵: ۱۹۹) و چه‌بسا حکومت صفوی از این رویداد برای تحکیم پایه‌های حکومت خود استفاده می‌کرد. از طرفی طبق دیدگاه‌های منابع عثمانی تنها افرادی که مستقیماً در درگیری نظامی کشته می‌شدند، جزء تلفات نظامی محسوب بودند، درحالی‌که ممکن است منابع صفوی تمام تلفات را ناشی از حمله عثمانی ثبت کنند. بدین جهت در اتکا به آمارهای ارائه شده باید جانب احتیاط در نظر گرفته شود. به هر روی اگر چه اختلاف روی عدد وجود دارد؛ ولی تمرکز صرف روی عدد می‌تواند ما را از درک کلیت اصل وقوع یک فاجعه انسانی بزرگ هر چند با تفسیر متفاوت باز دارد. با این ذهنیت حریمی در گزارشی مختصر بدون پرداختن به تعداد کشتار می‌نویسد: سرها بریده شد و زن و مرد بی‌شماری را که در شهر و اردویشان بود قتل عام و مال و ملالشان را به غارت و یغما رفت (رحیمی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۵۷).

سلانیکلی با هم‌نوایی با رحیمی‌زاده با اجتناب از ارائه آمار صرفاً با این جمله: «سربازان عثمانی داخل شهر شده و عقده‌های خود را بر سر مردم بی‌دفاع شهر خالی کردند» (سلانیکلی، ۱۳۸۹: ۲۸۱). به‌سادگی از کنار این واقعه فجیع رد می‌شود (البته منابع عثمانی به‌ندرت به عدد و رقم واقعه ورود کرده شاید دلایلی مختلفی از جمله از روی سرافکنندگی یا مهجوریت باشد). پجوی نیز مانند ادبیات سلانیکلی، تعداد کشته‌شدگان را بی‌حد و اندازه می‌داند از نظر او حمله چنان برق‌آسا بود که چندین صد نفر از آن‌ها در حال، عرصه هلاک شدند (پجوی، ۱۳۸۳: ۹۸). به دلایلی که قبلاً اشاره شد منابع عثمانی به‌ندرت به عدد و رقم واقعه ورود می‌کنند شاید دلایلی مختلفی از جمله از روی سرافکنندگی یا مهجوریت باشد، تعلیقی‌زاده برخلاف منابع دیگر عثمانی به اعداد و ارقام ورود کرده و تعداد کشته‌شدگان را از زبان بعضی اهل تخمین قریب به بیست هزار نفر اعلام می‌کند. از نظر او کشتار چنان بود که تنها در یک مسیر از جامع جهان‌شاه تا میدان صاحب آباد که تحت القلعه بود، دو هزار کشته عجم به دست آمد. کشتگانی که در زوایای اسواق و خبایای آفاق بودند، حسب تحقیق و تخمین واقعی الاقرب الی التحقيق دوازده هزار نفر محاسبه شدند، آن هم به عشق دوازده‌امام! (تعلیقی‌زاده، ۱۳۹۹: گ ۲۳ ب).

براین‌اساس وی با تصدیق روایات ایرانی مبنی قتل عام مردم توسط قوای عثمانی به این فقره اعمال در تبریز صحه می‌گذارد. به نظر می‌رسد کشتارهای هولناک در جنگ‌های دوره موردپژوهش رایج بود. ادرنه لی در *نخبه التواریخ و الاخبار* به کشتار دسته‌جمعی اشاره کرده و

می‌نویسد: در یک مورد بیش از پانصد اسیر را دست‌بسته کشته و سرهایشان را جدا کردند و آن‌ها را با پنج هزار کشته جنگ قبلی منار درست کردند (ادرنه لی، ۱۲۷۶ هـ.ق: ۱۳۶). تعلیقی‌زاده در ادامه روایت خود می‌افزاید کوچه و گذرها از انبوه اجساد کشته‌شدگان غیرقابل عبور شده بود، طوری که با سنگ‌وکلوخ تشخیص داده نمی‌شد (تعلیقی‌زاده، همان). در عمده منابع عثمانی برخی راویان ایرانی با ارائه جزئیات به تعداد کشتار ورود نموده‌اند. منابع صفوی در ادامه آگاهی‌هایی مهم و قابل توجه از کم‌وکیف قتل عام ارائه می‌کند. از جمله منشی قمی در روایت خود تعداد کشتار تبریز را هفت الی هشت هزار نفر می‌داند (منشی قمی، ۱۳۶۳: ۷۸۹/۲). او در ادامه با شرحی تفصیلی به رفتار خشونت‌بار قوای مهاجم پرداخته و می‌افزاید: عثمانیان صد نفر از پیرزنان را طعمه شمشیر ساخته و چند نفر از سادات صحیح النسب و علما و صلحا در این قتل عام شربت شهادت سر کشیدند (منشی قمی، همان). قاضی احمد منشی قمی در ادامه به نقل چند بیت شعر از میر جعفر تبریزی در باره کشتار مزبور پرداخته که در آن شاعر از کشتار مردم در ماه مبارک رمضان، ناله و فغان سر داده است (منشی قمی، همان).

تبریز چو کربلا شد از شیون و شین
فرقی که بود همین بود در ما بین
کان بهر حسین در محرم بوده است
این در رمضان بهر محبان حسین
اسکندر بیک نیز در تأیید کلیات گزارش منشی قمی در این باب بدون ارائه آمار آورده است: رومیه هرکس را در بیرون دیدند به قتل رسانیدند (منشی ترکمان، ۱۳۹۰: ۳۸۱/۱). وی در ادامه می‌افزاید در جریان قتل عام تبریز بعد از گذشت چند روز هنوز اجساد قتیلان تبریزی همچنان در کوچه‌ها و بیوت و بازارها افتاده بود (منشی ترکمان، همان). در ادامه شعری از مولانا وقوعی در مصیبت‌های تبریز آورده است (پورمحمدی املشی، ۱۳۸۸: ۷).

وقوعی کربلا تسکین دردم می‌دهد و نه
دلم از غصه تبریز ویران‌تر ز تبریز است
نطنزی در ارتباط با کشتار تبریز بدون ارائه آمار معتقد است: خلقی بی‌عدد قتل عام شد (افوشته‌ای، ۱۳۵۰: ۱۷۰). جان کورت رایت تاجر انگلیسی که در سال ۱۰۱۵ هجری به تبریز آمده است درباره تاراج شهر تبریز و ستمگری‌های عثمانیان و خرابی‌های وارده در اثنای هجوم سربازان سلطان و تسلط عثمان پاشا وزیر سلطان مراد سوم بر شهر مزبور، به تفصیل در سفرنامه خود آورده، او معتقد است که توصیف دردها و بدبختی تبریزیان و تشریح سنگدلی و بی‌رحمی‌های لشکریان عثمانی از عهده وی خارج است و این مهم، نویسنده‌ای به‌غایت دانشمند و زبردست می‌خواهد (طاهری، ۱۳۴۷: ۸۹).

با بررسی و مقایسه اجمالی داده‌های منابع عثمانی و صفوی چنین استنباط شد:

غالب منابع دو طرف به موضوع اعداد و ارقام واقعه ورود نکرده و با بیان خلقی بی‌عدد و عبارات مشابه از آن رد شدند؛ اما برخی منابع هرچند با شائبه غلو به این حوزه وارد شده و آمار متنوعی ارائه کرده‌اند، برای نمونه تعلیقی زاده آمار کشته‌ها را از زبان اهل تخمین و محاسبات تحقیقی دوازده الی بیست هزار نفر می‌داند و منشی قمی این تعداد را هفت الی هشت هزار نفر گزارش کرده است.

تحلیل روایات واقعه

به طور طبیعی مورخان در خلأ کار نمی‌کنند. آن‌ها اغلب متعلق به یک ایدئولوژی یا خاستگاه خاصی هستند. این تعلق، چهارچوب فکری و ارزشی آن‌ها را شکل می‌دهد. با این پیش‌فرض باید اختلافات در روایات واقعه قتل عام مردم تبریز را فراتر از یک اختلاف ساده در جزئیات دانست؛ زیرا آن‌ها در عصری می‌زیستند که جنگ بین ایران و عثمانی در اوج بود، آن‌ها در این فضا در پی روایتی بودند که منافع و خاستگاه و مشروعیت جبهه خود را تأمین کند. طبق مطالب پیش‌گفته، عثمانیان در راستای اهداف توسعه‌طلبانه خود با تمسک به مذهب که در سنت خلاصه می‌شد، شهر تبریز را اشغال نمودند. به دنبال آن نمایندگان تاریخ‌نگاری عثمانی با چنین الگوی فکری که متأثر از نگاه مذهبی است، سخت جایگاه مذهب اهل سنت را بر دوش کشیدند؛ از این رو می‌توان رویه غالب روایات عثمانی را بیشتر یک متون ایدئولوژیک دانست که یک هدف را دنبال می‌کنند و آن توجیه اقدامات سربازان در تبریز است. از این رو تاریخ‌نگاران آن‌ها از هر منفذی در پی مشروعیت‌بخشی به دستگاه حاکمه و تطهیر خطاهای آنان بودند.

راویان عثمانی با این رویکرد به طور مکرر علل و اسباب قتل عام را هوشمندانه متوجه خود مردم کرده و در صدد توجیه رفتار حاکم عثمانی تبریز بودند. آنان برخی مواقع چنان تحت تأثیر جو حاکم قرار گرفتند که تا حد قابل توجهی از استدلال عقلانی دور ماندند. برای نمونه تعلیقی زاده با بیان روایتی سطحی از کشتار تبریز به افسانه و داستان‌گویی روی می‌آورد. در چنین محیطی برخی از آنان از به‌کاربردن الفاظی از جمله رافضی، بی‌ایمان و ناپاک - که بار معنای تحقیرآمیز شدیدی بر علیه مردم تبریز دارد - ابایی ندارند. حتی آن‌ها با نگارش رساله فتح تبریز تأکید بر فتح اسلام و ستایش سردار عثمانی به‌عنوان غازی دوران‌دیش و سرداری در نقش الهی، تلاش برای شناساندن وی دارند. این منابع هر وقت لازم بدانند، سکوت می‌کنند و اگر هم مجبور به بیان شدند کوتاه‌ترین مطلب را آورده به طوری که بر خلاف منافعشان نباشد. آنان در لابه‌لای روایت خود تعصب خود به مذهبشان را بروز می‌دهند، فلذا از فحوی روایات

منابع عثمانی چنین به دست می‌آید که راویان درصدد توجیه کشتار مردم تبریز درآمده و این اقدام را تنبیهی ضروری برای مردمی که علیه حاکم عثمانی شورش کرده‌اند، تلقی می‌کنند و اقدام هولناک سربازان عثمانی را برخی هرچند نکوهش کرده‌اند؛ ولی در کل آن را یک پاسخ قانونی قلمداد می‌کنند. گذشته از آن برخی منابع عثمانی سعی در کم‌رنگ کردن ابعاد واقعه داشته و یا ارقامی بسیار کمتر ارائه می‌دهند و یا در این زمینه سکوت می‌کنند.

در تاریخ‌نگاری صفوی روایات به‌گونه‌ای دیگر متواتر است و از دو منظر قابل توجه هستند: نخست آنچه بیشتر جلوه می‌کند اختلافات فاحش در بیان روایات از طرف جبهه مقابل است، سپس ماهیت درباری و تأکید بر سنت علوی و تقابل شیعه و سنی. بدین جهت روایت آنان به‌صورت غیرمستقیم بازتاب‌دهنده دیدگاه رسمی حکام صفوی است و بیراه نیست که تصور کنیم آنان سیاست‌های مذهبی خاستگاه خود را یدگ می‌کشند. در این روایات نیروهای دشمن، مهاجمانی بی‌رحم و خونریز به تصویر کشیده می‌شوند که غاصبان خلافت اسلامی و دشمن اهل بیت هستند. از این رو بر این نکته تأکید دارند که مردم تبریز به دست سپاه کافر و ستمگر عثمانی قتل‌عام شده است. در این راستا غارت اموال، کشتار و همچنین هتک حرمت به نوامیس مردم شهر را بیشتر بازتاب دادند. آن‌ها با توسل به مضامین شعری، جنبه‌های عاطفی و احساسی واقعه را چنان برجسته کرده‌اند که واقعه تبریز به یک نقل غمناک تبدیل شده است. علاوه بر آن به نظر می‌رسد با جهت‌گیری‌های جانب‌دارانه اعداد و ارقام بسیار بالایی از کشته‌ها ارائه می‌دهند. اگرچه این اعداد و ارقام ممکن است از نظر تاریخی دقیق نباشد؛ اما به نظر می‌رسد کارکرد نمادین دارند آن‌ها از این طریق به بیان عمق فاجعه و وحشی‌گری دشمن می‌پردازند. نمایندگان تاریخ‌نگاری صفوی در یک همگرایی مشترک، مردم تبریز را شیعیانی مظلوم به تصویر می‌کشند که توسط سربازان متعصب عثمانی قتل‌عام شده‌اند، آنان با چنین روایاتی به طور نامحسوس به تقویت هویت شیعی، روحیه مقاومت و احساسات ضد عثمانی در جامعه صفوی کمک می‌کنند. علی‌ایها الحال به نظر می‌رسد تحلیل این واقعه نمونه‌ای کلاسیک از تاریخ‌نگاری به‌مثابه ابر «قدرت» و نقش «جوسازی» در شکل‌دهی به روایت‌های تاریخی است.

نتیجه

در جریان اشغال تبریز به دست قوای عثمانی، جمعی از مردم عادی با تمسک به بهانه‌های واهی به دست سربازان عثمانی قتل‌عام شدند که مؤید آن گزارش‌های موجود است. برای تبیین بیشتر موضوع منابع اصیل و متقدم که عمدتاً از شاهدان عینی واقعه بودند گزینش و شباهت‌ها

و تفاوت‌های تاریخ‌نگاری طرفین مورد تحقیق قرار گرفت. با بررسی و مقایسه اجمالی داده‌های منابع عثمانی و صفوی چنین استنباط شد:

بین روایات عثمانی همگرایی گفتمانی وجود داشته و این منابع غالباً از نگرش‌های مذهبی جانب‌دارانه و موضع ضدایرانی مصون نبودند. البته عموماً این نگرش به شکلی دیگر در نوشته‌های مورخان صفوی نیز رؤیت شد. به عبارتی تصور می‌شود تواریخ هر دو جبهه در بیان روایات واقعه تبریز ایدئولوژی محور هستند. آنچه در تشابهات تاریخ‌نگاری دو جبهه رقیب متواتر بود، استفاده فراوان از آیات قرآن و احادیث در روایات واقعه تبریز است. اگر چه یک‌سونگری و عدم جانب‌داری شرط اول یک مورخ است؛ اما عموماً نمایندگان هر دو طرف از این عارضه در امان نبودند و تصور بر این است که ثبت صرف رویداد تاریخی مدنظر آنان نبوده؛ بلکه جدای از ترسیم فضای واقعه، تلاش برای اثبات حقانیت خاستگاه طرفین و مشروعیت‌بخشی به اقداماتشان مطرح بود، این عامل باعث شد تا تاریخ‌نگاری واقعه تبریز در موضع ضعف و انفعال قرار گیرد.

از دیگر تفاوت‌هایی که در تاریخ‌نگاری منابع صفوی و عثمانی بیشتر به چشم خورد این است که در روایات صفوی به‌وفور از گفتمان مشیت الهی و تقدیرگرایی استفاده شده و این اندیشه به شیوه‌های مختلف در روایات واقعه تبریز نیز به‌کاررفته است. برای نمونه منشی قمی در بخشی از روایت خود معتقد است «خواست و مصلحت الهی چنین مقدر بود ساکنان تبریز دچار چنین مصیبت شوند» این در حالی است که این گفتمان کمتر به منابع عثمانی رخنه پیدا کرده است. نکته دیگر اینکه حجم روایت‌های عثمانی نسبت به داده‌های تاریخی صفوی بیشتر است، در مقابل داده‌های تاریخی صفوی با تحلیل همراه است و مؤلف در صورت ضرورت خود را ملزم دانسته به‌قاعدگی و روایت ورود کند. در منابع عثمانی برخی روایات با همدیگر هم‌پوشانی داشته و سبک و تمام شیئون تاریخ‌نگاری آنان چنان به هم نزدیک و درهم‌تنیده است که تصور می‌شود مورخین دوره یاد شده در یک مکتب و نزد یک معلم تلمذ کرده‌اند.

برخی روایات صفوی در تفاوت با تاریخ‌نگاری عثمانی تحت‌تأثیر رویکرد عاطفی و اسطوره‌ای گزارش شده‌اند. برداشت کلی این است هر دو جبهه رقیب به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم با استناد به شواهد و قرائن به طور قاطع اصل وقوع قتل عام توسط قوای عثمانی را مورد تأیید قرار داده‌اند، اما در بیان چرایی واقعه اختلاف نظر اساسی دارند. به نظر می‌رسد مشروعیت‌زدایی از دشمن و مشروعیت‌بخشی به خود یکی از آفت‌های اصلی بیان واقعه تبریز است، فلذا با در نظر گرفتن مشی احتیاط جهت رسیدن به معرفت عمیق مبتنی بر حقیقت، تصور می‌شود که تاریخ‌نگاری دو جبهه رقیب، دو بازتاب جهت‌دار از واقعیت قتل عام مردم تبریز

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۳۳۷

هستند نه خود واقعیت، بنابراین استنباط می‌شود: حقیقت تاریخی نه کاملاً در یکی از این دو روایات، بلکه جایی در میانه این دو روایت و فراتر از آن نهفته است.

فهرست منابع و مطالعات

ادرنه لی، محمد بن محمد. (۱۲۷۶ هـ.ق). *نخبة التواریخ و الاخبار*. استانبول: تقویم خانه عامره، استانبول.

افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله. (۱۳۵۰). *نقاوة الآثار فی ذکر الاخبار*. به اهتمام احسان اشراقی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

بیات، اروج بیگ. (۱۳۳۸). *دون‌زوان ایرانی*. ترجمه مسعود رجب دنیا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. پارسا دوست، منوچهر. (۱۳۸۱). *شاه محمد خدابنده*. تهران: شرکت سهامی انتشار.

پچوی، ابراهیم افندی. (۱۲۸۳ هـ.ق). *تاریخ پچوی*. استانبول: مطبعة عامره. پرغو، محمدعلی؛ دین پرست، ولی؛ کریمی، علیرضا؛ محمدی، خلیل. (۱۴۰۲). *تعلیقی زاده محمد صبحی چلبی و تسخیر تبریز (۱۵۸۵/۹۹۳ق.م)*. تاریخ و فرهنگ، ۵۴(۲)، ۶۴-۴۷.

[DOI: 10.22067/jhistory.2023.80454.1197](https://doi.org/10.22067/jhistory.2023.80454.1197)

پورمحمدی املشی، نصرالله. (۱۳۸۸). *اوضاع اجتماعی و اقتصادی تبریز عصر صفوی*. *تاریخ اسلام و ایران*، ۱۹(۱)، ۲۵-۱. [DOI: 10.22051/hii.2014.730](https://doi.org/10.22051/hii.2014.730)

تعلیقی‌زاده، محمد صبحی چلبی افندی بن محمد فنازی. (۱۲۹۹). *مراد نامه یا تبریزیه*. استانبول: مطبعة عامره.

جنابدی، میرزا بیگ. (۱۳۷۸). *روضه‌الصفویه*. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

حقی اوزون چارشی لی، اسماعیل. (۱۳۷۰). *تاریخ عثمانی (جلد سوم)*. ترجمه ایرج نوبخت. تهران: انتشارات کیهان.

دومرگان، ژاک. (۱۳۴۸). *مطالعات جغرافیایی ایران*. ترجمه کاظم ودیعی. تبریز: انتشارات چهر.

رحیمی‌زاده، چاوش. (۱۳۸۷). *لشکرکشی عثمان پاشا به آذربایجان و تصرف تبریز در: تاریخ عثمان پاشا (شرح یورش‌های عثمانی به قفقاز و آذربایجان و تصرف تبریز)*. به کوشش ی. زیرک ترجمه ن. صالحی. تهران: طهوری.

سلانیک، مصطفی افندی. (۱۲۸۱ هـ.ق). *تاریخ سلانیک*. استانبول: مطبعة عامره.

سلانیک، مصطفی افندی. (۱۳۸۹). *تاریخ سلانیک*. به اهتمام نصرالله صالحی. تهران: انتشارات طهوری. صولاق‌زاده، محمد همدی چلبی. (۱۲۹۷ق). *صولاق‌زاده تاریخی*. استانبول: باب عالی - مطبعة محمود بگ.

طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۴۷). *جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران، آذربایجان از نظر جهانگردان*. تهران: شورای مرکزی (جشن شاهنشاهی ایران).

۳۳۸ / مطالعه تطبیقی روایات قتل عام مردم تبریز در (۹۹۳هـ/ق/۱۵۸۵م) ... / میراب و ...

فلسفی، نصرالله. (۱۳۴۷)، *زندگانی شاه عباس اول*. ج ۱. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین. (۱۳۵۹). *خلاصه التواریخ*. به تصحیح احسان اشراقی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
متولی، عبدالله. (۱۳۹۵). *الگوها و مفاهیم تأثیرگذار در حوزه مناسباتی عصر صفوی بانکیه بر متن مکاتبات. تاریخ اسلام و ایران*، ۲۶(۲۹)، ۱۸۷-۲۱۵. DOI: 10.22051/hii.2016.2225
مشکوریان، محمدتقی؛ جعفری، علی‌اکبر. (۱۳۹۴). *سادات لاله تبریز در گذار به عصر صفوی. تاریخ اسلام و ایران*، ۲۵(۲۸)، ۲۴۷-۲۷۲. DOI: 10.22051/hii.2016.2219
منشی ترکمان، اسکندر بیگ. (۱۳۹۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. به اهتمام فرید مرادی. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
واله اصفهانی، محمد یوسف. (۱۳۷۲). *خلد برین (حدایقۀ چهارم از روضۀ هشتم)*. به تصحیح میرهاشم محدث. تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار یزدی.

منابع ترکی

- Atf: Sarıççek, S. (2024). Askerî ve siyasi yönden 1585-1586 Tebriz Kuşatması. *Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi*, 34(2), 1-33.
- Âlî, Gelibolulu Mustafa. (2019). "*Künhü'l-Ahbâr*". Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu, Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Bekir Kütükoğlu . (1993). *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.
- Minadoi, Giovenni-Tommaso. (2019). *The War Between the Turks and the Persians: Conflict and Religion in the Safavid and Ottomans Worlds*. Translated by: Abraham Hartwell, London & New York: I. B. Tauris.
- Özkuzugüdenli, Bülent. (2005). Ta'liki-Zade Mehmed Subhi; Tebriziyye (Metin transkripsiyonu, Eser ve Bilgilerin Değerlendirmesi, Yazar Hakkında İnceleme), (*Yüksek Lisans Tezi*), Marmara Üniversitesi, İstanbul, Turkey.
- Sarıççek, S. (2024). "Askerî ve Siyasi Yönden 1585-1586 Tebriz Kuşatması". *SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi*, 34(2), 1-33.
<https://doi.org/10.54078/savsad.1457231>